

SEDA UYANIK
Osmanlı Bilim Kurgusu: Fennî Edebiyat

SEDA UYANIK 2007 yılında Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü'nden "19. Yüzyıl Osmanlı-Türk Romanında Gayrimüslim İmgeleri" başlıklı teziyle yüksek lisans derecesini aldı. Aynı yıl Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü'nde doktora çalışmalarına başladı ve 2011 yılında "19. Yüzyıl Sonu ve Erken 20. Yüzyıl Osmanlı-Türk Anlatılarında Bilime Yönelişin Mantığı ve Gelecek Tasarıları" adlı teziyle doktorasını tamamladı. 2005 yılından itibaren Türkiye'de çeşitli dergi ve yayınlara katkıda bulunan Uyanık, 2008'den beri Bilkent Üniversitesi Türkçe Birimi'nde ders veriyor. İlgili alanları arasında 19-20. yüzyıl dönemi Osmanlı-Türk edebiyatı, edebiyat kuramları, modern roman ve öykü bulunmaktadır.

İletişim Yayınları 1863 • Edebiyat Eleştirisi 35

ISBN-13: 978-975-05-1168-4

© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2013, İstanbul

EDITÖR Levent Cantek - Ekrem Buğra Büte

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Deniz İnal - Ulaş Dayı

DİZİN Murat Bozluolcay

BASKI ve *CILT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SEDA UYANIK

Osmanlı Bilim Kurgusu: Fennî Edebiyat

Osmanlı-Türk Anlatılarında
Bilime Yönelişin Mantığı ve
Gelecek Tasarıları

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
Giriş	11
19. yüzyıl sonu ve erken 20. yüzyıl Osmanlı anlatılarında bilim	14
"İslam ilerlemeye engel mi?" tartışmasının boyutları	20
Yeni bir konu, yeni bir tür	29
<i>Ütopya - bilim kurgu ikileminde fennî edebiyat</i>	29
<i>Osmanlı edebiyatında Jules Verne etkileri ve fennîlik</i>	42
<i>Kriz dönemlerinin edebî sahaya yansımaları</i>	50
BİRİNCİ BÖLÜM	
Modernleşmenin Alegorisi Olarak Fennî Anlatılar	59
Fennî anlatılarda Amerika imgesi	59
Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları	63
Osmanlı-Amerika karşılaştırmaları ve bilimdeki yoksunluk	66
Aşırı medeniyetin zararları	76
Amerika ve Jules Verne	79

“Rûşenî'nin Rüyası”nda “İslam Amerikası”	84
“Rûşenî'nin Rüyası”nda Batı sömürgecilğine karşı İslam.....	85
Tayyare anlatıları ve Özgürlük Heykeli.....	96
<i>Amerikalı seyyahın rüyası: “Hülya Bu Ya...”</i>	102
Fennîlik, makineleşme ve güçsüzleştirilen Amerika	103
Makineleşen Osmanlı edebiyatı ve Avrupa eleştirisi.....	117
<i>Terakki ekseninde şehir ve</i>	
Rüyada Terakki ve Medeniyet-i İslamiyye-i Rü'yet.....	119
Osmanlı teknolojisi karşısında Avrupa ve gayrimüslimlerin durumu	126
Fennîlik ve makineleşme.....	131
Tarih-i İstikbâl'de ilerleme karşısında İslam ve emperyalizm.....	136
“İslam ilerlemeye engel mi?” tartışmasında “fennin manevrası”	141
Aşırı teknolojileşmenin sonuçları	147
<i>“Çamlar Altında Musahabe”de</i>	
<i>Jules Verne'den H. G. Wells'e: Zaman makinesi</i>	152
Şehir, Avrupa ve modernleşme.....	156
Yeniye eskiyle kucaklamak	159
<i>“Arzîler”de teknolojinin karşısında İslam</i>	162
İlim, teknik ve Batı emperyalizmi	163
“Arzîler”de Batı'ya karşı çıkış ve tür bağlamında yapıbozum.....	169
<i>“Makineli Kafa”nın anlattıkları</i>	173
Avrupa'nın fennine hayranlık dolayımında	
makine imgesinin toplum üzerindeki etkileri.....	178
Fennî icatlardan fennî hırsızlıklara.....	182

İKİNCİ BÖLÜM

Gelenek ve Bilim Arasında Kurulan Denge:

Zaman ve Çevre	187
Gelecekteki geçmiş.....	189
<i>Umut ülkesi olarak geleceğin İslam medeniyeti</i>	189
<i>Geçmiş, gelecek ve imtidâd: Yenilenen ve yinelenen tarih</i>	195
Geçmişin izlerini silen gelecek	202
<i>152. yüzyılda belleksiz toplum</i>	202
<i>“Mazi Yolcusuna Âti Yolu”</i>	209
Fennî anlatılarda teknoloji ve çevre.....	214

<i>Geleceğin İstanbulu'nda çevre duyarlılığı mı, cennet imgesi mi?</i>	215
<i>Aşırı medenileşme ve sunileştirilen güzellik</i>	219
Sonuç	223
KAYNAKÇA	227
DİZİN	235

Önsöz

Türkçe edebiyatta bilim kurgu denilince söz edilebilecek kaynak sayısı oldukça sınırlıdır. Özellikle 19. yüzyıl sonu ve erken 20. yüzyıl dönemi söz konusu olduğunda Osmanlı ve bilim kurgu kelimelerini yan yana getirmek bile ilk bakışta büyük ölçüde yadırgatıcı olacaktır. Ancak dönemin metinleri ve edebiyat kavramları incelendiğinde bu görüşü tersine çevirebilecek durumlarla karşılaşılabilir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda hız kazanan yenileşme hareketlerinin önemli dinamiklerinden biri olan “Batı'nın bilim ve teknolojisinin Osmanlı'ya getirilmesi” yönündeki tartışmaların bilim ve edebiyat ilişkisini tetiklediği görülmektedir. Söz konusu tartışmalar, fen [bilim] ve teknolojinin faydalarının ya da beraberinde getireceği olumsuz sonuçların öngörülmeye çalışıldığı 19. yüzyıl sonunda fenne dayalı bir edebiyat türünün doğmasına neden olmuştur. “Osmanlı bilim kurgusu” olarak adlandırdığımız, döneminde “fennî” olarak nitelendirilen bu türün Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum içerisinde şekillendiği söylenebilir.

Dönemin aydınları tarafından bir üretim aracı ve/veya siyasi erkin kaynağı olarak görülen bilimin toplum yaşamı üzerindeki etkisi, fenne dayalı eserlerde Avrupa veya Amerika örnekleri üzerinden verilmeye çalışılmıştır. Kitap kapsamında analiz ettiğimiz metinlerde bilim, teknolojik güç olarak algılanmış ve Batı'nın endüstriyel gücü ile siyasi gücü arasında bir bağlantı kurularak bu ilişki Osmanlı'ya aktarılmıştır. Ancak fen ve teknoloji konusunda atıfta bulunan "Batılı" modellerin Osmanlı geleneğiyle, din, kültür ve kimlik çerçevesinde sorgulandığı görülmektedir. Özellikle anlatılarda ortak bir imge olan makinelere yüklenen değerlerin çeşitliliği dönemin aydınlarının bilime yaklaşımlarındaki çoğulluğun göstergesidir. Günümüz edebiyat araştırmalarında ayrıntılı olarak ele alınmamış, kanon dışında kalmış bu eserler 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı-Türk edebiyatında modernleşme düşüncesini anlamlandırmak açısından önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu kitap, 2011 yılında Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü'nde yazdığım doktora tezinin genişletilmiş halidir. Çalışmamda emeği geçen Yrd. Doç. Dr. Laurent Mignon'a, Prof. Talat S. Halman'a, Dr. Mehmet Kalpaklı'ya, Kudret Emiroğlu'na ve Yrd. Doç. Dr. Akif Kireççi'ye eleştirileri ve önerileri için teşekkür etmek isterim. Ayrıca gösterdikleri anlayış ve hoşgörüle bana güç veren aileme minnettarım.

SEDA UYANIK

Ağustos 2012

Giriş

Bu kitapta 19. yüzyıl sonu ve erken 20. yüzyılda Osmanlı edebiyatında bilimi merkeze alan anlatılar ele alınmıştır. Söz konusu dönemde üretilen edebî metinlerde Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik duruma gösterilen reaksiyonun bilim dolayımında şekillendiği tespit edilmiştir. Trablusgarp Savaşı (1911-1912), Balkan Savaşları (1912-1913) ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ile çöküş aşamasına giren Osmanlı'nın geleceğine dair umutlu veya karamsar yaklaşımlar dönemin aydınlarının edebiyat eserlerine fen ve teknoloji izleği üzerinden yansıtılmaktadır. Çalışma kapsamında incelediğimiz Ahmet Mithat'ın *Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları* (1888), Molla Davudzade Mustafa Nâzım'ın *Rüyada Terakki ve Medeniyet-i İslamiyye-i Rü'yet* (1913), Celal Nuri İleri'nin *Tarih-i Istikbâl* (1913), Yahya Kemal Beyatlı'nın “Çamlar Altında Musahabe” (1913), Hasan Rüşenî Barkın'ın, “Rüşenî'nin Rüyası - Müslümanların ‘Megali İdeası’ Gaye-i Hayâliyesi” (1914), Refik Halid Karay'ın, “Hülya Bu Ya...” (1921), Abdülhak Hâmid Tarhan'ın “Arzîler” (1925) ve Behlül Dâna'nın “Makineli Kafa” (1928)

başlıklı metinlerinde gelecek yüzyıllarda bilimsel açıdan ileri düzeye gelerek hem siyasi hem de iktisadi bakımdan kalınan bir Osmanlı kurgusuyla, yüceltilen makinelerin veya eleştirilen endüstrileşmenin alegorileriyle karşılaşmaktadır. Bu durum kimi zaman teknolojinin sahiplenildiği şekilde yorumlanabilirken bazı eserlerde teknoloji ve endüstrileşmenin olumsuz taraflarının göstergeleri olarak da okunabilmektedir. Çünkü ele aldığımız eserlerde teknoloji ile insani değerlerin kaybolduğu, Osmanlı geleneğinin ve toplumsal belleğin yitirildiği bir düzeni anlatan kurgulara da rastlanmaktadır. Birbirlerine yakın tarihlerde üretilen bu metinlerde endüstrileşme ve makineleşmenin eleştirildiği, Avrupa'nın ve Amerika'nın emperyalist faaliyetlerine tepki gösterildiği de gözlemlenmiştir.

Fen ve teknoloji, yenileşmenin ilk adımı olarak görülmüş, Osmanlı aydınlarının medenileşme projelerinde en önemli yeri almıştır. Tanzimat dönemi edebî metinlerinin temel problemlerinden biri olan “aşırı Batılılaşma”nın, kitap kapsamında ele aldığımız metinlerde “aşırı makineleşme”, “aşırı endüstrileşme” sorunsallarına dönüştüğü iddiası temellendirilmektedir. 19. yüzyılda hız kazanan yenileşme hareketlerinin beraberinde getirdiği “Batı'nın bilim ve teknolojisini Osmanlı'ya getirilmesi” tartışmaları, edebî alanda da bir yenilik doğurmuştur. Dönemin siyasetinden bağımsız olmayan edebî faaliyetlerde yeni konuların yeni edebî türler doğurduğuna ilişkin düşünce, çalışmamızda metinler üzerinden örneklerle desteklediğimiz bir diğer tespittir. Bu bağlamda *Osmanlı Bilim Kurgusu: Fennî Edebiyat*'ta fen ve teknolojinin faydalarının ya da beraberinde getireceği olumsuz sonuçların öngörülmeye çalışıldığı 19. yüzyıl sonunda Osmanlı edebiyatı tartışmalarına giren bir kavram olan “fennî edebiyat” ile bilimi merkeze alan Osmanlı anlatıları ilişkilendirilmiştir. Söz konusu kavram, araştırmacılar tarafından

günümüz edebiyat incelemelerinde şimdiye kadar ele alınmamış olup çalışmamızda analiz ettiğimiz metinlerle ilişkisi tartışılmamıştır. Metin merkezli olarak incelediğimiz edebî eserler üzerine yapılan sınırlı araştırmalarda fantazyaya, ütopyaya, bilim kurgu gibi Avrupa merkezli kavramlarla 19. yüzyıl sonu ve erken 20. yüzyıl metinlerine yaklaşıldığı görülmüş, o dönemin önemli edebî türlerinden biri olan fennî edebiyatın dışlandığı saptanmıştır.

Kısacası bu kitabın amacı 19. yüzyıl sonu ve erken 20. yüzyılda fen ve teknoloji ile bir toplum düzeni kurgulayan ve Osmanlı-Türk edebiyatı araştırmalarında veya edebiyat tarihlerinde adları anılmayan anlatuları metin merkezli olarak incelemektir. Fen ve teknolojiyi kurgularına başat unsur olarak taşıyarak Osmanlı bürokrasisi, Avrupa yaşam tarzı ya da Amerikan emperyalizmi gibi konuları eleştiren bu metinlerin fennî türde yazılan eserler olduğu iddiası dönemin bilim anlayışı ve türe yönelik kavramsal yaklaşımlar ele alınarak ortaya koyulacaktır.

Bu metinlerde modernleşme tartışmalarının fennileştirildiği söylenebilir. Yazarlar makinelerin, teknolojik yöntemlerin toplumda kullanılmasının getireceği sosyal faydayı din, kültür, kimlik gibi izlekler çerçevesinde ele almışlardır. Deneysel çalışmalar olarak nitelendirilebilecek bu metinlerde aydınlanmanın, endüstrileşme ve teknolojinin temellük edilip edilmeyeceği sorusu üzerine odaklanılmıştır. Edebî metinlerde imgesel düzlemde cevaplanmaya çalışılan bu soru, aynı zamanda 19. yüzyılda aktifleşen bilimsellik ve pozitivizm tartışmalarının da bir yansımasıdır. Bu nedenle bilimi merkeze alan fennî anlatuların değerlendirmesine geçmeden önce dönemin entelektüel ortamındaki söz konusu tartışmanın boyutlarına bakmak metinleri anlamlandırma açısından önem taşımaktadır.